

Leo Trotskij

”Clemenceau-teserna” och partiregimen

24 september 1927

Trotskijs artikel publicerades 1934 i den amerikanska tidskriften *The New International*. Det följande är den redaktionella presentationen därifrån.

Då diskussionerna i det ryska kommunistpartiet stod på sin höjdpunkt drog Trotskij en bred historisk analogi mellan situationen i Sovjetunionen och den i Frankrike 1917. Den tidens vacklande, svaga, inkompetenta regering i Frankrike hotade landet med nederlag. Den imperialistiska bourgeoisien satte då en av dess mest klassmedvetna, resoluta och extrema representanter i ledningen, Clemenceau. Han sågs som den bäst lämpade att försvara *dess* klassintressen genom sin kompetens och politik. Det sovjetiska proletariatet borde, sade Trotskij, för att bäst försvara *sina* klassintressen, speciellt i ett kritiskt läge, istället för den vacklande, instabila, inkompetenta Stalin-regimen, föra fram *sin* mest medvetna, konsekventa och beslutsamma flygel, Bolsjevik-leninisterna. ”Clemenceau-teserna”, som de kom att bli kända som, presenterade ovedersägligen en revolutionär ståndpunkt. I den påföljande diskussionen blev de starkt förvrängda och avvisades av byråkratin. I följande, tidigare aldrig publicerade, dokument går Trotskij igenom denna diskussion. Det korrigerar inte bara den stalinistiska förfalskningen av Trotskijs ståndpunkter, utan har också en stor betydelse för den aktuella frågan om ett revolutionärt försvar av Sovjetunionen. – *Red.*

Kampanjen kring de så kallade ”Clemenceau-teserna” bedrevs under stort brådska. Men slutresultatet kom att bevisa något helt annat än vad som från början var avsett. Det är dags att dra några preliminära slutsatser av den.

Låt oss till en början se hur ”Clemenceau-frågan” formulerades av centralkommitténs Agitprop och av partiets Moskva-kommitté i dess *Underlag till rapporten om slutsatserna från SUKP(b):s CK:s och CKK:s gemensamma plenum 29 juli – 9 augusti, 1927*.¹

Det är sant att Moskva-kommitténs Agitprop har ett skamfilat rykte. Dess teser har – både i plenumet och i pressen – kallats misslyckade, dåliga, och även dumma, av representanter för majoriteten. Men så kom CK:s Agitprop till Moskva-kommitténs undsättning. Det resulterade i det mer auktoritativa propagandadokument som vi har framför oss. Men vad finner vi i det rörande Clemenceau-frågan?

”I sina angrepp på partiet och Komintern har Oppositionen fört framföljande påståenden: a) för närvarande genomgår SUKP:s ledarskap en period av Thermidor-lik degeneration; b) detta ledarskap måste oundvikligen bytas ut, *på samma sätt som Clemenceaus kupp i Frankrike 1914*” [Vår kursivering – L.T.].

Nyckelorden i detta citat är ”*på samma sätt som Clemenceaus kupp i Frankrike 1914*”. Men det enda som stämmer i detta citat är det faktum att Clemenceau verkade i Frankrike. Clemenceau genomförde inte någon som helst kupp. Men om man med ”kupp” menar att Clemenceaus grupp kom till makten, så skedde detta inte 1914 utan 1917. Men det förekom ingen kupp 1917 heller. Det borgerliga parlamentet överlämnade makten till Clemenceaus grupp, eftersom man menade att denna var mer kapabel att lösa den imperialistiska bourgeoi-

¹ Frågan togs upp av Stalin med utgångspunkt från ett brev som Trotskij skickat till Ordzjonikidze i juli 1927 – för ett utdrag ur detta brev, se [”Defaitism” och Clemenceau](#).

siens krigsuppgifter. Parlamentet är den mekanism genom vilken bourgeoisien sköter sina statsaffärer under normala tillstånd. Varför talar då de båda Agitprop-grupperna om Clemenceaus kupp? Eftersom det annars skulle vara omöjligt att tillskriva Oppositionen intentionen att följa i Clemenceaus fotspår. Formuleringen har ett uppenbart syfte. Men varför angavs att Clemenceaus kupp gjordes 1914? Vad gör det för skillnad – låt oss säga – vilket år man tillägnar en händelse som ändå inte existerat i historien? Bara lömska oppositionella skulle göra sak av sådana bagateller.

Eleven kan inte övertrumfa sin läromästare. Den mest officiella teoretikern i vårt parti är kamrat Bucharin. I sin rapport till generalförsamlingen i Leningrad sade Bucharin att Oppositionen hade tagit till sin uppgift ”att genomföra sin egen variant av Clemenceaus kupp i vårt land, även om fienden skulle befinna sig åttio kilometer från vår revolutions centrum.” Vid ett annat tillfälle under samma tal hänvisades till ”Clemenceaus lilla kupp”, och dessa ord sätts inom citationstecken som om de var citerade – från CK:s Agitprop-material kanske? Istället för en kupp sade man bara ”lilla kupp”. Detta är helt i linje med Bucharins metod: om man tvingas lägga fram en lögn, så låt det bli i diminutiv form. Rykov skulle om saken ha sagt ”Clemenceaus fruktansvärda kupp”, och på så sätt uppvisa ett okuvligt sinne. Bucharin talar om en ”liten kupp”. Den objektiva Agitprop-gruppen håller sig till ”kupp”. Men i verkligheten fanns – på grund av ett kraftigt missförstånd – varken den ena eller den andra, inte heller en tredje. Men detta är precis skälet till att det finns en hemlig ”studiedisposition” mot Oppositionen: med syfte att rätta till sakernas natur

Vad skulle man i ett sådant här fall kunna kräva av Jaroslavskij? Hans speciella egenhet som talare och skribent är hans oförmåga att utan förvanskningar återge en enda komplicerad idé av något slag – även om han inte har något uppenbart intresse av att förvanska den. Denna hans förmåga (eller oförmåga) har utvecklats till fulländning, befrämjad av straffrihet. Av ”Clemenceaus tesar” drar Jaroslavskij följande indignerade slutsats: ”Oppositionen tvekar inte att hämta exempel till sin taktik från fiendeklassen.” Anklagelsen får genast formen av en kolossal historisk generalisering. Det skulle vara slöseri med tid att följa Jaroslavskij längs denna linje. Denne Saul, insmord som profet, har inte den minsta aning om vilken roll exempel från ”fiendeklasser” har spelat i formuleringen av hela den marxistiska teorin och politiken. Vid mer än ett tillfälle tvingades revolutionärerna att i undervisningen ta även reaktionen som exempel, för att förklara att reaktionärerna, till skillnad från liberaler och samarbetsmän, inte var ”munviga babblare utan handlingens män”. Och därtill, vilket är väl känt, spelade den franska bourgeoisins störtande av feodalismen inte en oväsentlig roll som ett ”exempel” i undervisningen om proletariats diktatur. Det skulle vara i stort sett omöjligt att ta ett enda steg utan exempel från fiendeklassernas taktik. Men man måste använda dessa exempel korrekt. Och detta utesluter, framför allt, förfälskning av historien.

Den ökände N Kuzmin² utnyttjar samma ”Clemenceau-teser” som outtömlig källa till kunskap och utvecklar följande idé i *Komsomolskaja Pravda*. Clemenceau, om ni ursäktar, strävade efter makten för att tvinga den franska armén att föra kriget till slutet med hjälp av skoningslösa metoder mot arbetarna och bönderna; Oppositionen, som saknar tillit till bönderna, vill ta makten för att göra processen kort med bönderna ”på samma sätt som Clemenceau”. Självklart kan man inte förvänta sig något från Kuzmin – han kan hävda den ena ståndpunkten eller dess motsats. Men det är inte av en tillfällighet, och det är inte på hans eget initiativ – och just

² Bland allt annat är Kuzmin ökad för sin förmåga att skriva både det ena och det motsatta – allt beroende på konjunkturen. På sin tid skrev Kuzmin nästan lyriskt om min bok i fem volymer, *Hur revolutionen beväpnade sig* (se till exempel *Izvestija*, den 22 maj 1924). Nu skriver han precis det motsatta. Min inställning till Kuzmins skrivelser och till författaren själv – och jag tror inte jag är ensam om detta – är densamma som tidigare, trots all ”dialektisk”, för att inte säga kameleontlik, förvandling av Kuzmin

i *Komsomolskaja Pravda* dessutom! – som Kuzmin väver dessa styggelser som stinker av Thermidor på kilometers avstånd.

Men även en marxist skulle kunna utnyttja ”exemplet Clemenceau” i detta sammanhang – men bara i samband med en proletär klasslinje. Clemenceau ledde det *imperialistiska* kriget, och han gjorde det med besked. Det imperialistiska kriget stod i fullständig motsättning till proletariatets och de lägre samhällsskiktens intressen. Det var omöjligt att leda ett sådant krig framgångsrikt, speciellt under dess fjärde år, utan att bruka obarmhärtiga metoder mot avancerade arbetare och revolutionära bönder. Vårt krig kommer att vara ett *socialistiskt* krig. Det kan bara ledas genom att man förlitar sig på stödet från proletariatet och de lägre skikten inom bondeklassen, och bara genom att man håller landets borgarkulaker och Thermidor-element i ett fast grepp. Clemenceau förlitade sig på bourgeoisiens och den småborgerliga kulakungdomens chauvinistiska ”idealism”, samtidigt som han sådde gift och förvirring bland arbetarna och bönderna och krossade varje tecken på kritik mot kriget. Vi kommer att förlita oss på proletariatets och fattigböndernas heroism och beslutsamhet, och på att de drar med sig massan av medelbönder. Vi kommer bara att kunna befästa och stärka deras revolutionära idealism om vi säger dem hela sanningen och sanningen om den verkliga situationen, om deras verkliga vänner och verkliga fiender. Det är speciellt därför som Thermidoriska lögnen i Kuzmins anda allvarligt skadar försvarets sak när de ger arbetarna och bönderna falska uppfattningar om var deras verkliga vänner och fiender finns.

Vi hoppar över skrivningarna från Vareikises, Saratov och andra platser. Låt oss ta en titt på distriktskommitténs i Ivanovo-Voznesensk tidning, *Rabotjij Kraj* [Arbetarnas land], en tidning som är spridd bland de proletära massorna i ett av våra viktigaste industricentra. Under det att man belyser dessa olycksaliga Clemenceau-teser, skriver *Rabotjij Kraj* den 12 augusti:

”I sina Clemenceau-teser framför kamrat Trotskij en idé som är analog med Clémenceaus, då han 1871, när den tyska armén avancerade mot Paris, proklamerade att man innan man gav sig i strid med den yttre fienden – den tyska armén – måste sätta stopp för den inre fienden.”

Är detta nyheter för er? Nu är ni i så fall informerade! Dessa anmärkningsvärda ord representerar den mest fulländade, de så att säga mest ”principiella”, eller i varje fall mest ändamålsenliga tolkningen av Clemenceau-teserna. Det enda problemet är att det aldrig existerat något som liknade *Rabotjij Krajs* historiska referens. Men är det verkligen så problematiskt? Om CK:s Agitprop kunde blanda ihop 1917 med 1914, varför skulle inte *Rabotjij Kraj* kunna blanda ihop 1917 med 1871? Sanningen är att Trotskijs så kallade teser om Clemenceau med största tydlighet talar om det imperialistiska kriget 1914 -18 och nämner ministrarna Painlevé, Briand m.fl.; det är sant att varken förekom någon Clemenceau-kupp 1914 eller 1871; sant är att Clemenceau inte under något av dessa år talade om nödvändigheten av att krossa den inre fienden innan man försvarade Paris; sant är att det inte fanns något som liknade dessa fiktioner och det kunde inte ha funnits – men om man nödvändigtvis måste förvränga historien i enlighet med kraven för den hemliga ”studiedispositionen”, då måste man avgjort ge företräde åt Ivanovo-Voznesensk-varianten, som den som bäst tjänar sitt syfte – d.v.s. att förtala Oppositionen.

Man skulle nästan i oändlighet kunna räkna upp liknande exempel på förvanskningar av Oppositionen för att passa in på Clemenceau, med att först omarbete Clemenceau själv för att passa den hemliga planen, och detta utan att behöva gå utöver artiklarna i de ledande publikationerna och de lokala och centrala funktionärernas tal. Var och en kan själv utan större ansträngning förstå hur dessa avslöjanden presenterats i distrikten, i byarna, i Ivanovo-Voznesensk-fabrikerna eller till Saratovs bönder. Det är svårt att föreställa sig en mer systematisk förgiftning av sinnen. Allt detta sker inte utan att lämna spår; allt samlas på hög;

allt bygger upp till en ”rekyl” – en kraft som kanske inte bara kommer att drabba författarna till hemliga studiedispositioner, eleverna, lärlingarna, de tidigare mästarna i förföljelse, utan partiet som helhet.

Jaroslavskij, som följde Stalins och andras exempel i sin artikel ”Partiet och oppositionen”, vilken vi har citerat, talar om den olycksaliga pamfletten från Moskvakommitténs Agitprop, *Om krig och krigsrisk*. Andra har kallat den olycksaliga pamflett idiotisk. Den är fylld med okunniga anspelningar av De Svarta Hundraden-typ. Hur kunde detta ske, hur kunde den proletära huvudstaden Moskvas Agitprop utge en sådan pamflett – och inte bara en pamflett, utan en vägledning till politisk skolning – om ett så allvarligt problem som krig och krigsfara? Ja, hur kunde något sådant ske? Dessvärre kan man inte bara skaka på huvudet och vifta undan det som en ”olycka”. Den hemliga studiedispositionen av samma Moskvakommitténs Agitprop, om frågan om den Anglo-ryska Kommittén, har en om möjligt ännu mer skandalös karaktär. I denna påstås att Anglo-ryska Kommittén ska bli centrum för kampen mot krigsfaran, det främsta vapnet för en internationell mobilisering av de revolutionära styrkorna, och så vidare. När Oppositionen i juli 1926 uppmärksammade detta dokument, som vanhedrar partiet, var det Oppositionen som fördömdes, och inte Moskvakommitténs Agitprop. Samtidigt med pamfletten om krig och krigsfara gav samma Agitprop ut en instruktiv pamflett om frågan om den kinesiska revolutionen, av precis samma kvalitet och standard. Slutligen, efter alla dessa experiment, och efter deras avslöjande, gav man ut pamfletten från CK och Moskvakommitténs Agitprop, i vilken världen informeras om Oppositionens intention att följa ”exemplet från Clemenceaus kupp i Frankrike 1914”.

Vad har gjort detta möjligt? Svaret är obestriddigt: *Det har gjorts möjligt genom det sätt som partiet leds på och genom hur personalen valts ut och bundits upp till ledningen*. Folk skriver inte vad de vet, inte vad de har grubblat på, inte vad de vill säga, utan vad som krävs av dem i varje givet ögonblick. Varje skribent vet i förväg att han inte har något som helst ansvar, bara han riktar sin okunnighet och småsinta dumhet mot Oppositionen.

Alla som skriver vet att det är meningslöst att anstränga sig med forskning eller studier i en fråga, eftersom Oppositionen inte kommer att kunna bemöta lögnen ändå, och också eftersom alla som skulle vilja bemöta den eller rätta till fakta omedelbart skulle kopplas samman med Oppositionen. Systemet att kväva kritik inom partiet, systemet med ömsesidiga löften inom den slutna apparaten, herravälde för hemliga studiedispositioner och oansvarighet, tenderar oundvikligt att försämra den allmänna teoretiska nivån i partiet, steg för steg.

Hela kampanjen kring de så kallade ”Clemenceau-teserna” sattes *inte* igång för att fienden slagit läger åttio kilometer från Moskva, och inte för att Oppositionen förberedde en kupp i stil med Clemenceaus – vilken inte genomförde någon kupp – utan för att ännu mera strypa tänkandet inom partiet, och genom denna åtgärd ytterligare befordra apparatens oansvarighet. Exemplet Clemenceau, ett exempel från vår klassfiendes politiska praktik, användes av mig för att illustrera en enskild och mycket enkel idé: den härskande klassen, i form av sina ledande personer, måste bevara förmågan att reformera sin bas även under de svåraste förhållanden – utan inre omvälvningar, utan katastrofal splittring av styrkorna. I ett land som är omgärdat av kapitalistiska stater, tillåter proletariats diktatur varken existensen av två partier eller fraktionell splittring i det enade partiet. Men i proletariats enade och enda parti, kräver samma diktatur en regim som – med de metoder som är speciella för ett revolutionärt parti, genom den demokratiska centralismens metoder – kan ge möjlighet att även under de svåraste omständigheter kontrollera alla partiets institutioner, det vill säga utforma politiken, sätta den i verket och kontrollera den, och ersätta den.

Diktaturen är ett mycket skarpt verktyg. Man måste använda detta verktyg korrekt för att det inte ska bli slött eller skadas. Anklagelserna mot Oppositionen om att den lutar mot demokrati

är nonsens. I den mån detta är en ärlig anklagelse stannar den från misslyckandet att, teoretiskt, inse att proletarietets diktatur – under ogynnsamma förhållanden och en felaktig politik – riskerar att inte bara återfalla till demokrati utan också degenerera till bonapartism. Historiskt sett ligger den andra varianten närmare än den första. Den rubbade balansen mellan demokrati och centralism, övergången från demokratisk centralism till byråkratisk centralism, ger förutsättning för att den bonapartistiska faran seglar upp inom partiet.

Vi förutsåg risken för att det skulle komma förtal och anklagelser när vi nämnde denna fara vid dess namn. ”Det var mensjeviker som talade om diktaturens bonapartistiska degenerering!” Ja, det var det. Mensjevismen utgår från att det är *oundvikligt* att diktaturen degenererar till bonapartism om den inte i tid ersätts med demokrati. Men för oss är demokrati och bonapartism bara olika vägar som leder tillbaka till kapitalismen. I vårt bondesamhälle, med våra traditioner av revolutioner och inbördeskrig, är bonapartismen en mycket troligare väg för en återgång till ett borgerligt samhälle än demokrati. Att förneka existensen av denna historiska fara, bara för att mensjeviker försöker vinna vad de kan från den, skulle vara att marschera rakt in i den med slutna ögon.

Ustrjalov drömmer om en bonapartistisk-fascistisk övergång – steg för steg – till den borgerliga faran. I motsats till Ustrjalov, som är den nya bourgeoisie (tillfälliga) samarbetsman, fruktar mensjeviker en bonapartistisk regim och föredrar en demokrati som skulle kunna ge småborgerskapet en chans att ha kvar något som liknar en politisk roll. På Ustrjalovs fråga ”taktik eller evolution?”³ gav Lenin ett svar med innebörden att det är *möjligt* för en taktik att övergå till en evolution. Detsamma gäller för partiregimen. Stalin anser att stryandet av all kritik, ersättandet av ett kollektivt ideologiskt liv med en allsmäktigt utarbetad studiedisposition, och den ändlösa repressionen bara är en tillfällig plåga, som är nödvändig för att bevara partiets stabilitet. Men i verkligheten sliter dessa åtgärder mer och mer sönder det nödvändiga sambandet mellan demokrati och centralism och underbygger den alltför verkliga historiska faran för diktaturens byråkratiska degenerering.

Det är självklart att rötterna till dessa processer inte finns inneboende i förhållandena inom partiet, tagna för sig själva, utan i klassernas inbördes förhållanden, i förhållandena mellan klasserna och staten, i förhållandena mellan partiet och klasserna, *och i partiets politiska linje som helhet*. Bara en ärlig byråkratisk dumskalle, eller en omedveten äventyrare som inte bryr sig om morgondagen, skulle kunna förneka den inre partiregimens stegvisa sönderfall från dagen efter Lenins död tills idag. Vi har ovan sett de uppenbara konsekvenserna av detta sönderfall av det ideologiska livet i partiet: Den främsta organisationen i landet, den i Moskva, sänder ut pamfletter om partiets viktigaste politiska frågor – om den Anglo-ryska kommittén, den kinesiska revolutionen, krigsfaran, förhållandena inom partiet – med föreskrifter av den mest förnedrande karaktär. Och detta faktum, till sin natur så fruktansvärt, passerar inte bara ostraffat utan döljs genom förtrycket mot dem som påvisar den radikalt felaktiga politiken från Moskva-kommitténs ledning.

Stalin och Molotov och Uglanov och Kaganovitj, och andra framstående representanter för den byråkratiska degenereringen av partiets ledning, har naturligtvis inte byråkratism som mål; de skulle tvärtom vilja genomdriva politiken med partidemokratiska metoder, d.v.s. de skulle vilja att partiet godkände deras politik och valde om dem som är redo att genomföra den. Men de stöter på något slags trist motstånd inom partiet och de känner sig alltmer tvingade att genomdriva politiken från ovan. Partikongressen är bara ett nödvändigt ont för

³ Ustrjalov frågade sig om införandet av NEP bara var en taktik genom vilken bolsjeviker skulle kunna hålla sig vid makten eller en oavsiktlig början på en utveckling tillbaka till kapitalism. Lenin diskuterade denna möjlighet i sin politiska rapport den 27 mars 1922 till Elfte partikongressen, se ”RKP(b):s centralkommittés politiska verksamhetsberättelse” i [RKP\(b\):s elfte kongress](#) – Red

dem. I direkt motsättning till partiets stadgar skjuter de fram detta onda ytterligare ett år. De förkunnar att diskussioner är ett absolut ont, ett hinder för praktiskt arbete, men samtidigt gör de inget annat än översköljer partiet med oändliga diskussioner, vi visade ett litet exempel ovan, frågan om Clemenceau-teserna. De samordnar denna ensidiga diskussion med omfattande utrensningar i partiorganisationerna, vilket starkt hämmar det politiska arbetet. Uteslutningarna haglar. För vad? För att man sprider ”hemliga” dokument. Det aktuella brottet består i verkligheten av att artiklar och tal som borde vara hela partiets egendom – så sent som två månader innan kongressen – har förkunnats vara hemliga dokument. Istället för att förverkliga den inre partidemokrati som har proklamerats under alla de senare kongresserna, nödgas man hemfalla åt ännu kraftfullare repressiva metoder inom partiet.

Förberedelserna för Femtonde partikongressen har sedan länge förts under krigsfarans tecken. Diskussioner förklarades vara dubbelt otillåtna eftersom vi var omgivna av fiender. För att förvirra partiet skapades den ondskefulla myten om att Oppositionen hotade med en kupp ”på samma sätt ...”. Av sakernas själva natur följer att allt detta har som mål att göra slut på resterna av inre partidemokrati och helt ersätta den med apparatens envælde. Och tillsammans med klassförändringarna i landet och förändringarna i partiledningens politik, bygger detta förutsättningarna för den bonapartistiska faran.

Krigsfaran är inte något kortvarigt eller tillfälligt fenomen. Motsättningarna i världen blir allt mer koncentrerade. Den eventuella lättningen i relationerna mellan oss och de kapitalistiska staterna kommer att ha en ganska tillfällig karaktär. Den grundläggande trenden går mot en skärpning av motsättningarna, en fördjupning av krigsfaran. Enligt den nuvarande regimens logik innebär detta att man för alltid måste ta adjö av tanken på en inre partidemokrati. Kampanjen kring ”Clemenceau-kuppen”, plus ett antal andra liknande kampanjer, liksom den nuvarande ändlösa diskussionen som skakar partiet, måste fullständigt driva ut varje tanke på möjligheten av att vända partilivet tillbaka på demokratins spår.

Just i detta avseende är det obestridligt att av alla faror är den mest hotfulla den inre parti-regimen. Dessa ord har också tjänat som grund till en otyglad och tanklös kampanj – i pressen och på möten. Och ändå är de fullständigt obestridliga. Om jag hotades av en fiende och mina ögon var förbundna eller mina händer bakbundna, skulle jag säga att den främsta faran var – inte fienden utan handikappet av begränsad rörelsefrihet. Det är en lögn att krigsfaran eller ens kriget självt utesluter en självständig aktivitet inom partiet, som diskuterar och beslutar i alla frågor och som styr och kontrollerar alla dess organisationer från topp till botten. Om som ett resultat av våra misstag fienden verkligen dök upp inom åttio kilometer från Moskva, då skulle partiets självständiga aktivitet behöva vara tio gånger större än under andra förhållanden. Men uppgiften just nu är att inte *tillåta* en sådan situation, att förhindra den. Det kan bara ett levande, självständigt, aktivt och alert parti åstadkomma. Det som i första hand följer av detta är att det måste bli en förändring av partiregimen.

Översättning: B Svensson

Lästips – mer om denna fråga

Trotskyj; [”Defaitism” och Clemenceau](#) (juli 1927) och [Uttalande från de tretton](#) (augusti 1927)

Isaac Deutscher, [Den avväpnade profeten](#) innehåller en ganska kortfattad, men ändå ingående redogörelse för denna historia. Se kapitel 5: ”Den avgörande drabbningen: 1926-1927” (sid 203 ff i versionen på marxistarkivet).

Pierre Broué, *Trotskyj* (kapitel 32: ”Tio år efteråt”).